

József Attila: *Április 11.*

Egy önéletrajzi vers, példa a tragédia látszólagos könnyed elbeszélésére

SZÉCHENYI Ágnes

HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet
Modern Magyar Irodalmi Osztály, ny. tudományos főmunkatárs
ORCID: 0009-0008-6157-6923

József Attila: *April 11.* An autobiographical poem, an example of how tragedy is narrated with apparent ease

Abstract | The study is a contextual analysis of a poem – *Április 11./April 11* – by JÓZSEF Attila. The poem was written for the poet's twentieth birthday in 1925 and sent in a letter to a university friend in Szeged. The manuscript lay dormant for a long time, even JÓZSEF Attila himself did not preserve it, and it only became known in 1951 with the permission of the recipient. For a long time, the secondary literature did not recognize its significance. The poem belongs to the so-called birthday poems. JÓZSEF Attila wrote poems several times in which certain elements of his biography appear. JÓZSEF Attila "narrates" his own birth, April 11, 1905, i.e. the poem itself is a condensed description of the birth, highlighting certain moments, a kind of birth self-myth, since we know that the recollection of our birth is always, in all its forms, a subsequent construction. It is important to note that the elements of his extremely difficult childhood do not appear in this poem. After JÓZSEF Attila underwent psychoanalysis in 1929/30, his childhood memories were also brought into new light, the repressed emotions, especially the relationship between the son and the mother, became extremely ambivalent. All these feelings appear in the poems written in 1934 and after. The poem analyzed here, entitled *April 11*, is not so bitter. For the first time in the poem, JÓZSEF Attila thematizes, indicating with almost sociological precision, that he was born into a proletarian environment. He indicates that his birth was both a problem and a joy. With the conclusion of the poem, the analysis of the poem unfolds and interprets the structure of the poem, its poetic images, and recalls how certain recurring key concepts, such as *wind*, *forest*, and *crying*, appear in other emblematic poems by JÓZSEF Attila, and how thing interpretation might bring changes in their meanings.

Keywords | contextual poem analysis, birth self-myth, proletarian environment, psychoanalysis, relationship between son and mother, JÓZSEF Attila

József Attila: *Április 11.*

A talló kalászeit hányva
S a verebek közé belesvén
Nagy szél kapott föl egyszer engem
Hirtelen, áprilisi estén.

Mondom, valami nagy ünnep volt,
A hívek templomokba mentek
És reszketve, szomorú kézzel
Áldották őket meg a szentek.

Gyerekeit kereste arra
S engem talált ott épp az utban.
Bömbölt, örült, s én mosolyogva
Rengeteg mellén elaludtam.

S hogy a harangok búgtak, fölnőtt
A szívekben nagy, esti béke.
A gyilkos végzett emberével
S úgy menekült, kalaplevéve.

Vitt falvan, földeken keresztül,
Meghempergetett jó sárosra,
Cibálva és kacagva vitt egy
Pesti, csatakos külvárosba.

Reménységnek és tulipánnak
Kicsikis deszka alkotmányba
1905-ben ígyen
Iktattak be az alkotmányba.

Az uccán vídám jasszok lógtak
S még vídámabban verekedtek,
Kiabáltak, kiabáltunk és
A jasszok végül berekedtek.

A kártyás munkásnak fiúként,
S a szép, ifjú mosóasszonynak,
Ligetnek, sárnak, vágnak, célnak,
Fejkendőbe kötözött gondnak.

A szegényasszony rég halott már,
De fiát a szél el nem hagyja,
Együtt nyögünk az erdön éjjel
S együtt alszunk el virradatra.

A verselemzés egyik főszabálya, hogy a versben megszólaló költőt, a lírai ént elkülönítjük a verset író valóságos személytől, bármennyi közvetlenül igazolható (ön)életrajzi „eseményt” is találunk, látunk meg a versben. Ez az elkülönítés természetesen helyes, azonban olykor szükségszerűen felülírandó. Akkor például, ha a vers keletkezéstörténetét vizsgáljuk, de akkor is, ha egy költő több, saját identitását meghatározó versét vizsgáljuk, s ezek modalitását hasonlítjuk össze.

József Attila több „születésnap” verset ír, olyanokat tartva itt számon, amelyek április 11-én vagy néhány nap eltéréssel a születésnap környékén készültek. Elsőként Péter László figyelt fel József Attilának arra a szokására, hogy születésnapja alkalmából, születésnapja körül többször is ír verset. A költői pálya induló szakaszából ő kettőt említ, 1923-ból az *Elköszönő szelíd szavakat* és 1925-ből az *Április 11.* című verset.¹ A sort hosszan folytathatjuk, ha nem is fogadunk el minden verset születésnapinak.² Ám meg-

1 Péter László, „József Attila Makón: Életrajzi részlet” [1955], *Irodalomtörténet* 45, 1. sz. (1957): 9–33, 14.

2 N. Horváth Béla például 19 olyan verset tart számon, amelyet az évek során pontosan datálhatóan április 11-e táján írt József Attila. N. HORVÁTH Béla, „»Harminckét évem elszelelt...«: Az önmeghatározás

ítélésünk szerint nem szabad ráfogni az életkorát, pontosabban a születésnapját mintegy dátumra utalóan említő *minden* versre, hogy az születésnap. Ám kétségkívül az az élete utolsó évében írt radikális mérleget vonó, dacos önköszöntője, a *Születésnapomra*.

Nem szabad túlságosan nagy bokrot összeállítani az ilyen versekből. Mert nézzük például a Péter László által említett első verset, az *Elköszönő szelíd szavak* első szakaszát:

Már elhagyom tizennyolc évemet,
Már elhagyom e kis vidéki várost
S a születésnap kurta kocsmájában
Mint búcsuzó cigány a faluvégen,
Még egy nótát is muzsikálok már most,
Hogy elhagyom tizennyolc évem.³

József Attila 1923 januárjában hagyta ott a makói gimnáziumot, maradt azonban még Makón, két osztály anyagából is készült az előrehozott vizsgákra, Espersit János udvari házában húzva meg magát. De gyakorta átjárt Szegedre, sokszor ott is éjszakázott, eloldozódóban volt tehát a várostól, Makótól. Kinőtte a város kínálta lehetőségeket, ambíciói nagyobbak voltak, ugyanakkor egzisztenciális okokból el kellett fogadnia a makóiak nyújtotta otthonos vendégszeretetet. Az *Elköszönő szelíd szavak* 1923. május 27-én jelent meg a *Makói Friss Ujság*ban, ahol – amennyiben a vers valódi ünnepi, születésnap-i vers lenne – minden bizonnyal korábban is közre tudta volna azt adni József Attila. Szabolcsi Miklós monográfiája is jelzi, hogy a fiatal költő verseit ekkor „sorozatosan közlik a makói lapok; a *Makói Friss Ujság* is, a *Makói Reggeli Ujság* is; megjelennek az első ismertetések a *Szépség koldusáról*”.⁴ Ez a példa is mutatja, hogy óvatosnak kell lennünk ezekkel az úgynevezett születésnap-i versekkel. S inkább használjuk azt a kifejezést, amelyet Tverdota György alkalmaz monográfiája nyitányában: olyan kisebb csoportot alkotó versekről beszéljünk inkább ez alkalommal, amelyekben József Attila a születését veszi birtokba, azt emeli a tudat fényébe. Arra is figyelmeztet Tverdota György, hogy az emlékezet hatalma nem terjed ki az élet első perceire, azok közvetlen

József Attila születésnap-i verseiben”, in N. HORVÁTH Béla, *A hetedik: József Attila-tanulmányok*, 174–191 (Budapest: Pannonica Kiadó, 1999), 175.

3 A mai olvasót nem szabad, hogy félrevezesse a 18. életév betöltése, nem szabad, hogy ezzel úgy gondolja, a tizennyolcadik évét betöltő személy jogi értelemben is teljesen nagykorú. Választójog ebben az időben a férfiaknál a betöltött 24. életév volt. „Az 1913. évi XIV. törvénycikk az országgyűlési képviselőválasztás jogát a magasabb értelmiségieknek 24. életévük, másoknak 30. életévük betöltésével adta meg, míg országgyűlési képviselővé a 30. évét betöltött személy volt választható. Az 1918. évi XVII. törvénycikk az aktív választójogot alapvetően a 24 éves korhoz, a magyar állampolgársághoz, az írni-olvasni tudáshoz és az állandó lakhelyhez kötötte volna, de még mindig csak a férfiak esetében, ám a törvény nem lépett végül hatályba. [...] Az 1925. évi XXVI. törvénycikk a férfiak aktív választójogához a 24., a nőknél a 30. év betöltését írta elő, országgyűlési képviselővé pedig az volt választható, aki életének harmincadik évét betöltötte.” TOPOLÁNSZKYNÉ BRIEBER Nóra, „Korhatárok a magyar jogrend-szerben”, *Zempléni Múzsza* 19, 4. sz. (2019): 15–31, 24.

4 SZABOLCSI Miklós, *Fiatal életek indulója: József Attila pályakezdése* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1963), 416.

körülményeire.⁵ Azt a családi elbeszélés örzi és osztja meg, a családi hagyomány befo-lyása erre tehát igen erős, de felelevenítésének modalitásában az emlékező közérzete, hangoltsága is megmutatkozik. A születés felidézése tehát mindig, minden formájában utólagos konstrukció, és mint bizonyítani fogjuk, hangneme is változhat.

Az *Április 11.* címe pontosan jelzi az önéletrajziséget azzal, hogy József Attila a sa-ját születésnapját emeli címbe, ráutalásával felhatalmazást ad az olvasónak, hogy a lírai ént és a költőt azonosítsa. Ez a vers nem jelent meg a költő életében. Kézirata lappangott, azt, illetve a magánlevelet, amelyben ez a vers és további három másik, addig ismeretlen is szerepelt (*A kert; Ezüst élet; Szép lobogóval, vagy anélkül*), a *Tiszatáj* című folyóiratban 1951-ben adta közre Szabolcsi Gábor szegedi irodalomtörténész.⁶ Jó időben került a nyil-vánosság elé a vers, mert belekerülhetett az 1952-ben Szabolcsi Miklós szerkesztésében a Szépirodalmi Könyvkiadónál megjelent *József Attila összes versei* című kiadásba, és az ugyanabban az évben megjelenő első kritikai kiadásba is.⁷ A vers jelentőségét csak sok-kal később fedezték fel az irodalomtörténészek, már négykötetes munkája első köteté-ben Szabolcsi Miklós is csak mottóként használja a *Gyermekkor* című monográfiafejezet élén, illetve egy lábjegyzetben írja le a vers címét, anélkül azonban, hogy bármilyen vo-natkozásban elemezné a verset.⁸ Azt azonban érdemes rögzíteni, hogy József Attila nem tartotta meg sem a vers eredetijét, sem annak feltételezett variációit.

Az *Április 11.* egy Szatmári Rozáliának⁹ szóló levél részét képezte. (A Szatmári Rozá-liának küldött levél kézírása egyértelműen tisztázatnak hat.) A címzett – mint ezt Stöc-kl Ferencné Szatmári Rozália egy késői interjújában elmondja – a szegedi egyetem fi-lozófia-előadásán ismerkedett meg József Attilával. Nem évfolyamtársak voltak, a lány egy évvel József Attila fölött járt.

[H]a jól emlékszem, ő másod-, én pedig harmadéves hallgató voltam. A két évfolyam több hallgatójával együtt hallgattuk Bartók [György] professzor „A filozófia lényege és felosztása” című előadásait. Egy ilyen előadáson többen is hozzászólunk a témához. Az

-
- 5 TVERDOTA György, *Gondoljátok meg, proletárok I: Az ifjú József Attila*, Osiris irodalomtörténet (Buda-pest: Osiris Kiadó, 2021), 29.
 - 6 SZABOLCSI Gábor, „József Attila ismeretlen kézirata”, *Tiszatáj* 5, 2. sz. (1951): 94–97. A levél és a négy vers mégis csak évekkel később került a Petőfi Irodalmi Múzeum kéziratárába, 1970-es kéziratári szárványként, JA. 936. leltári szám alatt.
 - 7 Ezt megelőzően 1938-ban Németh Andor, 1940-ben pedig Bálint György szerkesztésében jelentek meg az „összes versek”, ezekből természetesen még elég sok lappangó vers hiányzott.
 - 8 A versre Fodor András hívta föl a figyelmet. FODOR András, „József Attila: *Április 11.*: Verselemzés”, *Tiszatáj* 32, 4. sz. (1978): 66–69; későbbi elemzése: N. HORVÁTH Béla, „»Harminckett évem elszellett...«: Az önmeghatározás József Attila születésnapj verseiben”, *Tiszatáj* 45, 4. sz. (1991): 68–76.
 - 9 Stöckl Ferencné Szatmári Rozáliáról alig tudunk valamit. 1987. február 4-én a *Délmagyarországban* a fia tett közzé egy szűkszavú gyászjelentést róla. Édesanyját mint nyugdíjas [magyar-történelem szakos] tanárnőt említi. Bíró-Balogh Tamástól tudom, hogy 1940/1941-ben a szeptis polgári fiú- és leányiskolá-ban, 1941-től 1944/1945-ig a Szabadkai M. Kir. Áll. Leánygimnáziumban és 1942-től ezzel párhuzamosan a szabadkai ipari és kereskedelmi iskolában tanított. 1956-ból van még adat, amikor a szegedi Guten-berg utcai leányiskola tanáraként dolgozott. 1940-ben még lánykori nevén, 1941-től férjezett nevén ta-nított. Itt köszönöm meg ezt az információt.

általam fejtegetett nézethez azután József Attila is megtette a megjegyzéseit, nem egészen osztva az én véleményemet. Ezért az előadás után odajött hozzám, és ezt mondta: „Bocsásson meg, hogy hozzászóltam ...” Beszélgetésünk során később azt is megmondtam Attilának, hogy nekem nem az ő stílusában írt versek tetszenek, s hogy ezzel a fel fogással, meg ezzel a harcias hanggal nem lesz tanár. A későbbiek folyamán megkérdezte tőlem, hogy milyen versek azok, melyek hozzám közelebb állnak? Nekem – feleltem – inkább Arany, mint Petőfi stílusa tetszik, és nem annyira a „harcias kiáltás”. Talán ez a kijelentésem indította azután Attilát arra, hogy másnap átadja nekem azt a négy verset, amely most az Irodalmi Múzeum birtokában van. Ezek bizony nem a tőle megszokott stílusban íródtak. Később azután – folytatta dr. Stöcklné – gyakran összejöttünk, vitáztunk, majd segítettem neki a *Nem én kiáltok* című kötetének eladásában is. 1926-ban még Bécsből kaptam tőle egy szép, lírai hangú levelet, de ezután már nem találkoztunk.¹⁰

Bármennyire naivnak is hat a címzett visszaemlékezése, a stílus fogalmát is úgy használja, mint egy civil olvasó, vegyük azt komolyan. Fontos adalékokat kapunk Szabolcsi Gábor első közléséből és az utóbb idézett nyilatkozatból is. Egyértelmű, hogy mire vonatkozott a „harcias kiáltás”. A *Nincsen apám* kezdetű versre, amire vihar kerekedett, és a költőre nézve egész életét befolyásoló egzisztenciális következményeket hozott.

József Attila Szatmári Rozáliának írt levelének kelte 1925. április 22. Tudjuk, hogy a híresen éleshangú, anarchista lendületű, az érett, igazi József Attila-i hangon megszólaló *Nincsen apám, se anyám* című vers – csak utóbb kapta a *Tiszta szívvel* címet – 1925. március 25-én már megjelent a *Szeged* című napilapban. Az újságot április 4-én a vers miatt be is tiltották. A *Szegedi Új Nemzedék*¹¹ névtelen szerzői – két névtelen cikk is foglalkozott ugyanazon lapszámban József Attila versével, anélkül, hogy a költő nevét leírták volna – élesen és fölényes gúnnyal tiltakoztak. Az első írás szerint – a húszas évek közepének antiszemita hangnemét használva – „cionista terjeszkedés” van, s emiatt a keresztények nem keresnek semmit.

A *Szeged* gyümölcshaltó ünnepi poétája pattogó rímekben vevőt keresett húsz éves fiatal sága számára. Annyira kereste a jámbor, hogy a végén azt mondá, embert öl, ha nem vesz meg. Úgy megbántam, hogy elolvastam ezt a szép verset, mint amik kutya kilencet fíjadzik, mert azóta én is embert szeretnék ölni. Nem egy embert, de egy egész szerkesztőséget, ha nem is ölni, de dögönyölni.¹²

A második közlemény szerint a lap – magát biztosan bátornak gondoló névtelen megszólalóját – sérti, hogy a verset közlő lap „prédikációt tart a keresztényeknek, mikép-

10 JENŐ István, „Az új József Attila-dokumentumokhoz”, *Délmagyarország* 59, 37. sz. (1969. febr. 14.): 3.

11 A tanácsköztársaság alatt a fővárosból Szegedre menekült „régí”, értsd 1919 előtti, *Új Nemzedék* munkatársai hozták létre a lapot. 1925 márciusában is ez volt a lap élén: „A Szegedi Új Nemzedék csak keresztény és magyar lehet, de szociáldemokraták kénye-kedve szerint megjelenő újság nem lesz soha.”

12 [Név nélkül], „sugdosó”, *Szegedi Új Nemzedék*, 1925. márc. 29., 2.

pen viselkedjenek az erkölcsnevelés szempontjából”. Egyben fel is hívja a vádemelő hatóság figyelmét az üldözendő gondolatra, mert a lap

az erkölcsi pornográfia versfaragási műveletlenségével, egy az ügyészség által sajnos még nem üldözött erkölcsileg súlyosan kifogásolható négy strófás rímbe szedett mázoltmányt tesz közzé a saját hasábjain, amelyben valaki hivalkodik, hogy „se Istene, se hazája”, hogy „akár embert is öl”, s nem bánja, ha fel is akasztják és úgy teszik a földbe. Nemcsak a megbotránkozás, de a kimondott undor fogja el az embert a sajtószabadsággal való ilyen visszaélés láttára s a legjobb akarattal sem lehet ilyesmiről megjegyzéseinket finoman megírni. Erre már korbácsot kell fogni, nem nekünk, de az államtekintélynek és az ügyészség útján a társadalmi tisztességet védeni köteles királyi bíróságnak.¹³

A vers és a támadó cikkek megjelenését követő héten szólította magához József Attilát Horger Antal, s közölte a fiatal egyetemistával, hogy tanári diplomát nem kaphat.¹⁴

Ez az esemény köztudott kellett legyen az egyetemisták körében, erre is mondhatta Szatmári Rozália, hogy neki „inkább Arany, mint Petőfi stílusa tetszik, és nem annyira a »harcias kiáltás«”. S az adatközlő – mint fentebb idéztük – azt is jelzi, hogy az átadott levélben szereplő versek „nem a tőle [József Attilától] megszokott stílusban íródtak”. Az is lehet, bár erre nincs bizonyítékunk, hogy az ő, a levél címzettje „kérésének” figyelembevételével lett a vers látszólag jámborabb, türelmesebb. *Ebben* a versben József Attila nem ostromozza a sorsot, nincs benne átok, mérhetetlen keserűség sem. Ennek fényében vizsgáljuk meg József Attilának a megszületéséről szóló versét.

A vers – prózában elbeszélve – önnön megszületése sűrített, bizonyos momentumokat kiemelő leírása, egyfajta születés-önmitosz. Figyeljünk a költői pozícióra. A vers elbeszélő szereplőjét felkapja a szél, nagytotálban, szinte fölülről látunk egy három versszakon át húzódó képet, a szél meghatározatlan távolságon át, a közelebről meg nem nevezett vidékről a fővárosig repíti, s végül a harmadik versszak végén leteszi a pesti külvárosba. Itt a hang megközelítően gyermeki. Ezután a már felnőtt, már-már kívülálló, a tényeken kívül maradó költő négy versszakon át bemutatja a megérkezés helyének utcai, tehát külső eseményeit, hangulatát, miközben szociografikus is, sokatmondó társadalmi észrevételeket tesz. Majd ugyanezzel az érett tudattal az utolsó három versszakban visszatér a saját megérkezésére, szűkebbre véve megint a fényképezőgépe rekeszét. Itt azonban személyes a megszólalás, a gyerek érkezésének általában boldogságot hozó pillanatához fűz kommentárt. Előre is ugrik a jövőbe, azaz a versírás jelenébe, súlyos észrevételeket tesz, de feltűnő, ahogyan keveri a – ha nem is idilli, de a

13 [Név nélkül], „Egy megszívlelendő erkölcsi prédikáció”, *uo.*, 5.

14 Hasonlóan szigorúan reagált az Eötvös Collegium is, amikor 1932-ben az épületben és az egyetemen a hallgatók röplapokat helyeztek el. Tombor András, „Az 1932-es kommunista szervezkedés a Collegiumban”, in *Szabadon szolgál a szellem: Tanulmányok és dokumentumok a száz esztendeje alapított Eötvös József Collegium történetéből 1895–1995*, szerk. Kósa László, 127–137 (Budapest: Eötvös Collegium–GIFT Kft., 1995); Schöpflin Gyula, „A magasból a mélybe: Az irodalom peremén II.”, *Irodalomtörténet* 60, 2. sz. (1978): 383–407. Az esemény tanúi voltak H. Kovács Mihály és Fehér Ede, akik akkor gyakornokként működtek a nyelvi tanszéken Horger Antal mellett.

– valóságban, születésében a szépséget és az örömet jelentő momentumokkal. Az egyes szám első személyben írott vers szerkezete szimmetrikus, a versszakok 3–4–3-as egységbe oszthatók.

Az *Április 11.* című versben feltűnő a leíró, egy-egy pillanatra lírainak ható attitűd, a hangnem erősen tompított, noha nem hallgat el semmi a körülményekről. A tónus – amennyiben már ismerjük a teljes életművet – mintha ellentmondana a megszokottnak, mert nincs benne látványos lázadás, nem élezi ki az élethelyzetet, mint a néhány héttel korábban keletkezett *Nincsen apám* lüktető, extázisig fokozódó vádbeszédében.

Az *Április 11.* című versben először tudatosította, közölte a világgal József Attila, hogy egy külvárosi proletárcsalád tagjaként született. (A versben nem szerepelnek a költő nővérei, az apa – anya – fiú hármassága mintha valami idilli szentháromság volna, amit megerősít, hogy a kártyás munkás felesége fiút szült.) Az osztály, amelyhez származása kötötte, a 19. és a 20. század fordulóján európai viszonylatban is naggyá váló, rohamosan urbanizálódó főváros tömegében növekvő, egyre szervezettebbé váló társadalmi közössége volt, a kispolgári munkásvilágé, amely sajátos kulturális kisvilágot fejlesztett ki, mint erre utaltunk a középső négy versszakban.¹⁵

Az első szerkezeti egység, az első három szakasz nem a születéshez kötődő leggyakoribb népi meseszöveget használja, nem a gólyatörténetet használja föl, helyette megkölti a szélről születés meséjét. Eredetibb változatot használ tehát, azt, hogy a szél hozta, talán a böjti szél, mégpedig vidékről.

A talló kalászeit hányva
S a verebek közé belesvén
Nagy szél kapott föl egyszer engem
Hirtelen, áprilisi estén.

Az erős szél (*nagy szél, bömbölt, cibált*) viszi és repíti az őt váró családba. S hozzáteszi, a szél „Rengeteg mellén elaludtam”. (Érdekes motivikus egybeesést, párhuzamot fedezhetünk itt föl Szabó Lőrinc *Szél hozott, szél visz el* című versével, amely 1923-ban, a *Kaliban!* című kötetében már megjelent. Ehhez a Szabó Lőrinc-vershez az orvosok azt fűzik hozzá, hogy Szabó Lőrinc – aki egyébként bevallja, hogy Erdélyi József hatását érzi saját versében – megérezte, amit az orvostudomány azóta biztosan állít. Azt nevezetesen, hogy időjárási frontok változásakor születik és hal meg a legtöbb ember. A frontváltást pedig szinte mindig szél is kíséri. Az áprilist szokás a böjti szelek hónapjának tartani.)¹⁶ Azzal, hogy a költő a szülés aktusát negligálja, csak a megérkezésére összpontosít, nem akar tudomást venni sem az anya szenvedéséről, sem a családi előletről. Az anyját „szép, ifjú mosóasszonynak” mondja, majd három sorral azután „szegényasszony”-nak, aki „rég halott már”. Ezzel a közléssel megnyílik az idődimenzió. Ezt azonban csak vele

15 Az 1900-as statisztika szerint a fővárosban 733 ezren laktak. Budapest ezzel a lakosságszámmal a 8. legnagyobb város Európában. Nagyobb volt ekkor, mint Madrid, Hamburg, Nápoly, Brüsszel, Lisszabon vagy Amszterdam.

16 Topolánszky Iván belgyógyász főorvos szíves közlése az 1990-es évek végén.

kapcsolatban használja, az apa későbbi sorsa nincs jelölve. Az anyához kötődve József Attila a születését egészen különös felsorolással jelzi. Mit hozott ő az anyja életébe, mit jelent ő az anyjának. A szél őt „Ligetnek, sárnak, vágynak, célnak, / Fejkendőbe kötözött gondnak” hozta. Nézzük az értékek szerint ezt a véletlenszerűnek is felfogható, legalábbis annak ható felsorolást. A *liget* fákkal kerített, árnyas tisztást is magában foglaló természeti fogalom, megnyugtató érzést sugall. A *sár* esőtől felázott talaj, a liget tisztásának csúnyábbik arca. A *Biblia* szívesen használja a sarat a tisztátalanság jelképeként. Az asszociációk körébe belefér a földes és vizes utcakép. (A sár nem is egyszer fordul elő a versben, már a harmadik versszakban megjelenik, ebben az egyes szám első személyű kijelentésben, hogy a szél „Meghempergetett jó sárosra”. Mivel itt még a születés, a megérkezés pillanatában vagyunk, a sár asszociációs körébe beleérthetjük a magzatmázát is.) Ezzel szemben a *vágy* és a *cél* jelenthet reménykedést, ösztönös törekvést az öröm felé. De a következő sor ennél egyértelműbb és realisabb. A fejkendőbe kötözött gyerek szegény, nincs pólyája, azaz nincs meg az első biztonságot, meleget adó ruhája és hordozója sem, sőt a nő sorsára mintegy rá van kötözve az ő megoldandó sorsa.¹⁷ A felsorolás tehát a jó és a rossz között hányódásra utal. S a költőre is a következő sor, hogy a „szegényasszony” rég halott már. Az egybeírt jelzős szerkezet jelentése sem egyértelmű. Első asszociációnk inkább a nehéz sorsáért sajnálattal emlegetett személyt jelenti, s csak másodsorban utal az anyagi szűkösségre, a nélkülözésre.

Pedig tudjuk, ha a versek kronológiáját követjük, hogy az anya, vagy ahogy a versekben és emlékezésekben inkább szerepel, a *mama* milyen érzelmi, nyelvi és szituációs kontextusokban jelenik, jelent meg, amíg ehhez a vershez elérünk. A *Kedves Jócó!* című első József Attila-verskézirat verzóján egy kérés: „Vegyél cernát Mama”. Utána pedig József Attila írásával, feltehetően a mamának címezve: „10000000 × 1000+10000000000 csókol Attila”.¹⁸ Ez a gyermeki érzelmkitörés egyedi az „életműben”. Idézőjelet használunk, mert ez csak magánközlés egy papírlapon, nem irodalmi alkotás. Öszinteségét nem vonhatjuk kétségbe. A tizenegy éves, első polgáriba járó fiú spontán szeretetmegnyilvánulása a libasültről, a jó ruháról és a kuglerről, azaz minyonról ábrázoló vers kéziratán. Aztán az ugyancsak 1921-es, már makói keltezésű *Jelen, múlt, jövő* című versben – az anyától, a családtól függetlenül, elvontan megjelenik a sivárság, a visszahúzó életkilátás:

A jelen, oh! a jelen mindig bántott
Amerre én, mindig arra haladt
Tövisekkel hinté be az utamat
S elvett tőlem reményt, boldogságot.

17 Ennek a költői képnek nem mond ellent, hogy József Jolán *A város peremén* című, politikailag is erősen „stilizált” könyvében (1950), alcíme szerint József Attila „ifjúkori életregényében” pólyában fekvő gyermeknek mondja öccsét.

18 JÓZSEF Attila, *Összes versei*, szerk. STOLL Béla, 2 köt. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1984), 1:5.

Nézzük az anya (a „mama”) felbukkanását az *Április 11.* című verset megelőző időszakban. Két ilyen verset találunk. Az első az *Ad sidera...* című.¹⁹ A tintával írott tisztázat dátuma [19]23. I. 19., tehát két évvel előzte meg az elemzett verset. A latin cím ég felé fordulást jelent. Vélhetjük könyörgésnek pusztán a cím alapján, amit a tartalom meg is erősít. A szonettformában írott vers első három szakasza az „Anyám” megszólítással indul, láttelepet ad a nélkülözésben telt gyermekkorról, s azon belül is először a tehetetlen anya fájdalmairól. Az anya már halott.

Anyám, ki már a messzi végtelen vagy
S nem gyötrődöl, hogy nincs kenyér megint,
Nem sáppadsz el, ha szűkös este int,
Hogy kis rikkancs fiad vérébe jajagat.

Anyám, ki már a néma végtelen vagy
S borús szemed fiadra nem tekint,
Ó, meg ne lásd az ólom-öklű Kínt –
Miatta zúg e tört, betegre vert agy.

Itt megemlítendő az önmaga betegségét először kijelentő közlés. Majd a lezáró versszakban a jövő gyerekeinek kéri azt a jövőt, ami neki nem adatot meg, hogy „Ne ordítson pénzért gyerektorok / S tudjon zokogni anyja temetésén”. A másik vers a *József Attila* címet viseli. Így kezdődik: „*József Attila*, hidd el, hogy nagyon szeretlek, ezt még anyámtól / örököltem, áldott jó asszony volt, látod, a világra hozott”. Itt – pusztán a vers szövegére figyelve – a kép meleg érzelemmel teli, amit az elemző tud, az a több öngyilkossági kísérlet, ami ekkor már a költő mögött áll. (A vers egyébként az avantgárd jegyében született versek közé tartozik, a Stoll-féle kritikai kiadás jegyzete egyenesen a Kassák-utánzatok közé sorolja.)²⁰

A családi s különösen az anyáról írt, olykor kegyetlen versek mind jóval későbbből valók. Nem csoda ez, mert élettörténetéhez merőben másképp viszonyult a pszichoanalitikus kezelés megkezdése után, mint annak előtte. Leveleiből és a visszaemlékezésekből tudjuk, hogy korábban csak homályosan emlékezett gyermekkori élményeire, mert memóriáját akkor még a „kínkerülési” ösztön, talán ennél több, az erre való törekvés szabályozta. 1933–1934-től kezdve mindinkább panasztól hangossá válik számára az addig csöndes homályba vesző múlt. Az *Egy kisgyerek sír* című, 1933 januárjában publikált versében aktuális lelkiállapotát vetíti rá a magatehetetlen, a felnőtteknek kiszolgáltatott gyermekre – valahai önmagára –, aki „vergődik”, „könnyezik”, „vinnyog” és „sikoltozik”, mert magára hagyták, és fél egyedül a sötét szoba sarkában. A *Mama* című versben felidézett kisgyerek – aki a bánattól fuldokló felnőttben tovább él – „ordít” és „toporzékol”, mert anyja nem vele, hanem mással foglalkozik. A *Kései siratóban* az őszinte gyerme-

¹⁹ A verset az úgynevezett Saitos-füzet őrizte meg, ennek feldolgozását lásd SZABOLCSI Miklós, „Saitos Gyula József Attila-kézirata”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 65 (1961): 722–744.

²⁰ JÓZSEF, *Összes versei*, 1:342, 582.

ki énjével azonosuló felnőtt veszíti el a fejét, és káromló indulattal tesz szemrehányást rég porrá vált anyjának bűnéért: hogy halálával cserbenhagyta fiát. Az *Iszonyatban* pedig már-már mazochista módon azonosul egy magatehetetlen csecsemővel, akit anyja helyett hét éves nővére naphosszat szadista látszatetetősi „játékkal” kínoz, s a félhomályos szoba-konyha „nyögéstől”, „üvöltéstől”, „hápogástól”, „vinnyogástól” hangos. Az egykori megaláztatások ellen utólag, felnőttként lázadó költő a Gyömrői Edit-időszakban, 1936 őszén-telén pedig már követelő, túlzó hangerővel vádol, panaszkodik és követelőzik az anyjával azonosított analitikusnőnek címezve átkait: „Te rongy, aki szeretni gyáva vagy” – „Nagyon fáj!” – „Jaj, szeresetek szilajon!” A *Temetés után* című, a három gyerek árva csöndességét tematizáló vers korábbi, 1935-ös.²¹

Az *Április 11.* a születési hely társadalmi vonatkozásait teszi tárgyává. A vidék, a talló (tarló) megidézése az eredendően szabadszállási, paraszti, anyai családhoz mutat visszavetített kötődést, de nem is csak ezt. Az első kötet, Az Osvát Ernőnek ajánlott *Kukoricaföld* első versszakára is gondolhatunk, a gimnazista József Attila élményére. A vers története is ismert. A két tanév közötti „nyaralás” József Attila számára azt jelentette, hogy két hónapra elszegődött egy négyholdas földre – Kiszomborba – kukoricacsösznek. (Ebből a versből kimarad a közben megélt tapasztalat, a kisgyerekek identitását is kikezdő öcsödi epizód, a nevelőszülőknél átélt kínos élmény.) A vers harmadik szakasza „pesti csatakos külváros”-t említ, s csak három versszak múltán jelenik meg a külváros vidékies, olykor baljós hangulatú arca. A „Gyilkos végzett emberével / S úgy menekült, kalaplevéve” sorok szinte filmszerűen láttatják az indulatos, az áldozatára lecsapó, ólálkodó-menekülő embert. Van a külváros leírásában még más is meglepő.

Az uccán vidám jasszok lógtak
S még vidámabban verekedtek,
Kiabáltak, kiabáltunk és
A jasszok végül berekedtek.

Honnan jön József Attila szótárába a *jassz* szó, vajon erudíciójának mi a forrása? A *jassz* nagyvárosi csavargó, csibész, az alvilághoz tartozó alak. A tolvajnyelvhez tartozó szavak valahai feladata a jassznyelven megnevezett tárgy, személy, mondanivaló titkosítása volt. A forráson túlmenően fontosabb, hogy itt is személyt vált a verssor: verekedtek – verekedtünk. Tehát ide, ehhez a csoporthoz tartozónak tartja magát József Attila, azonosul velük. Hogy miért, az itt homályban marad. De tudunk mögé a versen kívüli életrajzi elemeket tenni: a gyerekkori kényszerű lopásokat, s tudjuk, hogy ez a motívum is megjelenik versben, gondoljuk a *Lopók között szegényember* című, 1924 elején írt versre, amelyben a bűnt, a lopást szükséges kényszerként írta le.

21 VALACHI Anna, „Szóra bírt, hallgatag mélységek: József Attila és a pszichoanalízis”, *Forrás* 37, 4. sz. (2005): 38–49, 43. Az analízis felszínre hozott egy másik hiányt is, az apáét. Erről tanúskodik első pszichiáterének szóló dedikációja: „Rapaport Samu doktornak, a Rapának, a gyermek szeretetével és a férfi barátságával. Bp. 1932. okt. 19. J. Attila.” JÓZSEF Attila, *Kéziratai és levelezése (katalógus)*, szerk. RÓNA Judit, Klasszikus magyar írók kéziratának és levelezésének katalógusai 1 (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 1980): 406.

A hetedik versszak költői sűrítése többrétű. (Kifejezetten érdekes, hogy József Attila ebben a versszakban önrímet használ, a szavak azonosak, de jelentésük más.) A „deszka alkotmány” a bölcső, a tulipán a bölcsőn megjelenő, szinte kötelező népi motívum, a tavasz virága, azaz egyben a reménység. Az alkotmány mint az állam alap-törvénye pedig szentesíti a törvényes születést, azt, hogy a születő gyerek a társadalom része. Az alkotmányba iktatás az anyakönyvezéssel egyenértékű megfogalmazás, mégpedig úgy, hogy megemeli az újonnan születő ember értékét. Ha a verset önmagában nézzük, ezt az értelmezést adhatjuk a sornak. (És lehetséges ilyen olvasat, bármielyen kevésbé körültekintő is, hiszen a versekkel gazdagított levél címzettje, Szatmári Rozália is önmagában, naivan olvasta. Kései interjújában is megerősíti, hogy ezt a hangot, „stílust” szereti, noha persze nem tudhatjuk, mit tudott József Attila előéletéről.) De ha figyelmünkbe vonjuk a *Nincsen apám, se anyám* vádbeszédét, a vers merő irónia, hiszen József Attila sorsa az emberi lét alatti városi sors. Van ebben a közlésben egy feledésbe merült referenciális utalás is, ami nyomozást kíván. Az 1898. évi V. törvénycikk mondta ki, hogy április 11-e „mint az a nap, melyen dicső emlékeztű V. Ferdinánd király Ő Felseje az 1848. évi törvényeket szentesítette, ezentúl minden évben nemzeti ünnepnapként megünneplendő”.²² A történelmi utalás azt jelenti, hogy azon a napon született József Attila, amelyen új közjogi rend született, az ország rendi államból parlamentáris állammá, alkotmányos monarchiává vált. Ha az életmű kontextusában nézzük, a város peremére született költő és a polgári világnak legalábbis a törvények szintjén megszülető lehetőségében nézzük, a távolság áthidalhatatlan. 1936-ban Németh László azt a címet adta az népi szociográfiákról szóló tanulmányának – ennek az írásnak egyharmadát teszi ki Illyés szociográfiai regényének, a *Puszták népének* értelmezése –, hogy *Ember a nemzet alatt*.²³ Ilyenfajta emlékezetes, az olvasót, a kritikust felrázó, a középosztályi nyugalomból kikököntető értő kritikát nem kapott a városi nyomorról író, a verset „osztályharcos”-nak küldő József Attila. Közismert, milyen kevés elfogadó, elemző kritikát kapott életében. Márpedig ez az élet is, noha a városban sokkal inkább szem előtt volt, nemzet alatti élet volt.

22 „1898. évi V. törvénycikk indokolása az 1848. évi törvények megalkotása emlékének ünnepléséről”, *Jogtár*, <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=89800005.TVI&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D45>. Ez a törvénycikk azért született, hogy ne az 1848-as forradalom kitörésének, március 15-ének ötvenedik évfordulóját kelljen megünnepelni, azért, hogy a nap emléke ne szítsa fel az egykori forradalmi hangulatot. Már ugyanebben az évben több felszólalás született az országgyűlésben, amely az ünnepnap ellen szólt. Egyet idézünk csak, az egykori 1848-as honvéd Illyés Bálint képviselőtől: „Ezt a napot nem szeretik Bécsben, természetesen, mert ez ellentétben áll azokkal a törekvésekkel, melyek szerint, ha a magyarnak dicsőséges múltját meg nem semmisíthetik, legalább szeretnének rá szemfedőt borítani. (Igaz! Úgy van! a bal- és szélsőbaloldalon.) Megtapogatják azért koronként a nemzet üterét, s midőn látják, hogy az szunnyadóban van, előhívják a kuruzslót. A kuruzsló előáll és azt mondja: töröljék el március 15-ét, mert ez a nagy paroxizmus, mely koronként fel-felkölti álmából a beteget, adjuk be neki e helyett április 11-ét. T. ház! Ki nem látja ebben a nemzet legszentebb érzelmein ejtett sebet s ki nem látja a legmagasabb fokú, nemzet ellen irányuló hajszát?” *Képviselőházi Napló*, 1896, XIX. kötet, 357. Március 15-e végül csak 1927-ben lett hivatalos ünnep.

23 NÉMETH László, „Ember a nemzet alatt: Tamási, Illyés, Veres”, *Tanú* 4, 1–2. sz. (1936): 66–73.

Izgalmas a vers idő- és térszerkezete. Az *Április 11.* húsz évet fog át, a megszólalás pillanata 1925., a vers kezdőpontja pedig 1905. Ezt, a születés évét ki is mondja a vers. Ebben az időpont-kijelölésben van ön-, illetve önértéktudat. Ismerünk más verset, amelyik teljes egészében tartalmazza a költő saját születésének dátumát? Nem. A megszólaló egyes szám első személyben fogalmaz, de az utolsó versszakban a versben kétszer is használt *engem* fordulatot harmadik személyre váltja, minegy kívülről láttatva anyját és magát: „A szegényasszony rég halott már, / De fiát a szél el nem hagyja”. A folytatásban azonban visszavált többes szám első személybe, a két világ, a halott anyáé és az élő fiúé összekapcsolódik, sőt, nem is egyszerűen összekapcsolódik, hanem szétválaszthatatlanul egymásra kopírozódik. Mégpedig így: „Együtt nyögünk az erdőn éjjel / S együtt alszunk el virradatra.” Nem tudjuk megmondani, hogy ki vagy mi a mondat alánya. Az anya vagy a szél, netalán mindkettő? Ez a verssor ráadásul nyitja a jövő felé, szinte jövő időben is érthetjük, hogy József Attila soha nem fogja tudni letenni az anyja sorsát, kettejük viszonya – mint a későbbi versekből tudjuk – folyamatos verstéma marad. És mit jelen itt az *erdő* és a *szél*? Az erdő is, a szél is visszatérő motívuma József Attila költészetének. Az 1922-ben megjelent első kötet *Csendes estéli zsoldárja* összekapcsolja a szomorúságot és a szelet: „Hallom, hogy fú a szél, de nem tudom, minek fú, mikor én szomorú vagyok.” Az egyik első, 1921-ben született verse címében is, első sorában is felhasználja az erdőt mint konkrét tájképi elemet, de látomásos jelentéstöbblettel: „Homály borult az erdőre, / A csend susog ki belőle.” A vers végén az esti erdőből – figyelem, elemzett versünkben is éjjel jelenik meg az erdő, azaz a sötéthez, a bizonytalan félelemhez kötődik – már a városba jutunk, túlköl a gyár, az éj a múlté, új nap kezdődik, „[u]jra itt van, él az élet”. Ennél erősebb az utolsók közötti, posztumusz megjelent József Attila-vers, a *Talán eltűnök hirtelen* (1937. november) erdőmotívuma. Annál is érdekesebb a vers a mi számunkra, mert itt is megjelenik az anyamotívum. „Talán eltűnök hirtelen, / akár az erdőben a vadnyom. [...] // Dacból se fogtam föl soha / értelmét az anyai szónak.” Ez utóbbi tagmondat nem vád, hanem önvád. Valamiféle késői bocsánatkérés. Módszertanilag talán kétséges, hogy ilyen távoli két pontból emelünk ki két erdőmotívumot. De arra bizonyosan elegendő, hogy jelezzük, a motívumok vizsgálata, az, hogy mikor milyen pozíciót, értékhangsúlyt kapnak a versben, azaz egy József Attila-szótár²⁴ és annak elemzése a jövőt illetően igen fontos volna.

Tegyük fel végezetül a kérdést, hogy milyen műfajú a születés világát élményszerűen közvetítő vers. A válasz nem magától értetődő. József Attila a Szatmári Rozáliának írt levelében, amelyben a verset elküldte, a következőt írja az *Április 11.-ről*: „Azt mondta, szereti a könnyű verseket. Azért írtam ezt meg így, a 6. szakaszt is azért vettem át ide.” Azaz a verset „könnyű műfájúnak” tekinti. Ez talán magyarázat arra, hogy magának miért nem őrzött meg belőle egy példányt, miért mondott le róla könnyelműen.

24 2011-ben a Nyelvtudományi Intézetben Mártonfi Attila előadást tartott a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj pályázat keretében készülő József Attila-szótárról. Az előadáson többek között jelen volt Stoll Béla és Tverdota György is, a József Attila Társaság honlapja is beszámolt a munkáról *A-K-ig már biztosan elkészül... (A József Attila-szótárról)* címmel. Ennek befejezéséről nincs tudomásunk. MÁRTONFI Attila, „A József Attila-szótár terve”, *Édes Anyanyelvünk* 34 (2012): 14; MÁRTONFI Attila, „Számítógép és írói szótár – különös tekintettel a készülő József Attila-szótárra”, *Magyar Nyelv* 110, 1. sz. (2014): 30–46.

A „könnyű műfaj” megjelöléssel az is a baj, hogy nem szabatos az irodalomtudományban. A regiszterek minden műnemben, műfajban problémásak, lírában még nehezebb az elkülönítés. Könnyű műfajúnak itt talán a sanzont, a kuplét tarthatjuk. De itt erről szó sincs. Ám a válasz nemcsak a költő önminősítése miatt problematikus. Az *Április 11.*-nek vannak *dalszerűen* könnyű elemei, *elégiába* forduló zárata, amikor a lírai én magáról mint „fejkendőbe kötözött gondról” szól, s anyjáról mint szegényasszonyról (egybeírja, kiiktatja a jelzős szerkezetet), mint régi halotról beszél. De van benne majdnem *himnikus* szárnyalás is, s mert a versen túli információkból tudjuk, hogy sok a kihagyás, a költő által figyelembe nem vett életrajzi elem, ugyanakkor az előreutalás is, azaz vannak a versben *balladai* elemek is. Kifejezetten epikus összetevőkre is bukkanunk, krónikás tárgyias hangra. A verset kevert műfajúnak tartjuk, ennél közelebbi egyértelmű műfaji meghatározást nem tudunk adni.

A vers zárata nyomott, gondterhes. A könnyedség, amelyet József Attila a vers címettjének, Szatmári Rozáliának ígért, csak látszólagos. Bravúrosan elfödi a bajt, ad egy, a felszínen kevésbé fájdalmasnak látszó önképet. A tragédia könnyeden vagy békésen is elbeszélhető, ami persze – ha a dolgok mélyére megyünk – megtévesztő. Stílbravúr.

Az 1937-es *Születésnapomra* című, visszatekintő, az életével számot vető utolsó születésnapra vers a rímekkel játszik, tulajdonképpen egy rögtönzésnek szánt maró gúnyvers élete mélypontján.²⁵ Az utolsó versszak jövő idejének látszólagos hetykesége – „*Én egész népemet fogom / nem középiskolás fokon / taní- / tani!*” – nem önteltség, hanem a vereségeken felülemelkedő öntudatot jelenti. Az olvasó ellenben tudja, hogy ez nem a közeli jövőre vonatkozott, hanem az azóta eltelt időre. Ekként a költő befogadás- és háttértörténetére tartozik.

²⁵ Elemzését lásd TVERDOTA György, „József Attila: *Születésnapomra*”, in TVERDOTA György, *Határolt végtelenség: József Attila-versek elemzése*, 307–328 (Budapest: Osiris Kiadó, 2005).